

BOD PÉTER

„Ha nem bírom összeszedni az energiát a »mindennapi oldal« megírásához (...)”

MÁRAI SÁNDOR 1970-ES ÉVEKBELI NAPLÓIRÓL

„De volt egy időszak itt, New Yorkban, számomra – és ez csakugyan megrendülés volt –, amikor úgy éreztem, elvesztettem magamat – ez nem ’elidegenedés volt, hanem személyes veszteség – az a valaki, aki voltam, akit úgy, ahogy ismertem, akivel együtt dolgoztam, alkudoztam, örültem és féltem, az a valaki elveszett számomra: az Én, az Ego...” (1971)

„Tizenöt éven át ez volt a manhattani lakásom telefonszáma. Egy nyilvános fülkéből felhívom a számot. Férfihang jelentkezik. Megkérdem, lehet-e Mister Máraival beszélni. A hang rosszkedvűen, morogva feleli, hogy nem lehet Mister Máraival beszélni. A rossz hír elkedvetlenítő (...) itt élt, és itt hagytam őt, ezen a számon, New Yorkban. Hol lehet most, mit csinál? (1975)

Márai Sándor életműve a múlt század negyvenes éveinek végétől nagyjából a rendszerváltásig nem képezte a magyar irodalom részét. Nem példátlan, de ritka, hogy egy jelentős huszadik századi életművet hatalmi eszközökkel, adminisztratív módon úgy iktatnak ki az irodalmi nyilvánosságból, ahogyan ez az *Egy polgár vallomásainak szerzőjével* megtörtént. Az egyszerre történelmi és művészeti rehabilitáció legfontosabb aktusa a terjedelmes életmű újrakiadása, amely hazánkban 1990-ben az Akadémiai és a Helikon Kiadó jóvoltából vette kezdetét. Nyilvánvalóan ebben az évben, de még a rákövetkezőkben sem fordult meg talán senki fejében, hogy az újrakiadás nem arra a közel hatvan-hetven kötetre fog korlátozódni, amit addig és akkor az életmű egészének gondoltunk. Egyszerűen azért, mert a lezártak hitt életmű – Márai 1989-es halála után ez a feltételezés nem lehetett alaptalan – olyan meglepetéseket tartogatott a kutató és az olvasó számára, amire az irodalmi közvélemény nem számított. A kulcsfogalom itt a szerző naplójírása lesz, amelyről az 1990-es években is sokat tudunk, noha 2017 nézőpontjából szemlélve látjuk, hogy valójában édeskeveset. A múlt század dal egyidős Márai 1943-ban kezdett a naplójírásba és 1945-ben jelentette meg a *Napló 1943–1944* című könyvét. Emigrálásáig újabb naplókötetet nem adott ki, amiből akár arra is lehetett volna következtetni, hogy felhagyott a műfajjal. Nem így történt, de erre csak tíz évvel később derült fény, amikor Washingtonban (1958-ban) megjelent a *Napló 1945–1957* című karcsú kötete. (Külön tanulmányt érne meg, milyen hosszú szerzői tépelődés előzte meg ennek kiadását. „Fájdalmas számomra, de hosszú tanácstalanság után mégis úgy határoztam, az emigrációban nem adom közzé magyar nyelven ezt a naplót. Az emigráció tébolyába még bele-

hallgatni sem könnyű; hát még belebeszélni” – írta a megjelenés évében, majd mégis a nyilvánosságot választotta.)

A szerző életében három újabb napló követte az emigrációban kiadott elsőt, majd jóval halála után, 1997-ben Torontóban jelent meg a *Napló 1984–1989* című. Évtizedekig rejtély övezte, hogy a külföldön megjelent diáriumok a szerző valamennyi naplójegyzetét tárják, tarták az olvasók elé vagy a megjelentek az erőteljes szerzői válogatás eredménye. Az *Ami a naplóból kimaradt* Márai-sorozatot 1992-től adta közre a szerző kanadai kiadója, a Vörösváry, és ekkortól vált bizonyossá, hogy a külföldi magyar könyvkiadás mostoha helyzete miatt állhatott elő az a helyzet, hogy Márai naplóbejegyzéseinek töredéke jelent meg kötetben. Negyven évig hittünk ilyen módon a torzóról, hogy az a teljesség is lehet. Utólag érzékeljük a terjedelmi különbségeket. Míg az első külföldön kiadott naplóban tizenhét oldal szól az 1945-ös évből, addig az ugyanerről az évről szóló, a Teljes napló címet kapó sorozat első darabja közel négyszáz oldalas. Időközben ez a sorozat a tizenhetedik köteténél tart, és 1981-ig jutott el, megközelítőleg hétezer oldal terjedelemmel jár. És nem értünk még a végére. Shakespeare híres Prológusának egy sora jut hirtelen eszembe a Márai életműről: „Így lesz az is, mi csonka volt, egész.” Vagy legalábbis teljes, ami szövegkorpuszok esetében az ideálshoz közelítő állapot, a filológiai munkálatok minimuma. A kutatásnak ebből kellene kihozni a lehető legtöbbet.

Márai 1970-es évekről szóló naplófeljegyzéseit három kötetben adták ki, így a *Teljes napló 1970–1973, az 1974–1977 és az 1978–1981-es évszámjelzetűeket*. 1970 januárjától 1979. december 31-éig 1224 oldalon írt Márai a múlt század hetvenes éveinek történéseiről. A kérdéses időszakban Olaszországban élt a szerző, azt megelőzően az Egyesült Államokban, és az 1980-as évtized legelején újra Amerikában telepedett le feleségével, de nem, mint korábban New Yorkban, hanem San Diegóban. Mindez azért is fontos, mert a hetvenes évek közepétől visszatérően azt latolgatta Márai, hogy az egyre élehetlenebbé váló Itáliát melyik másik országra (földrészre) cserélje.

De miről ír az 1970-es években a naplóiban? Lényegében mindenről. Arról, hogy a pápa magánkihallgatáson fogadja Gromikót, az akkori szovjet külügyminisztert. „*Miről beszélgettek, Isten földi helytartója és a komisszár?*” – tette fel magának a kérdést. E naplók megerősítik, amit korábbról is tudtunk: szorosan figyelemmel kísérte a kortárs magyar irodalmat, ekkor olvasta Dérytől az *Ítélet nincset*, Illyéstől a *Kháron ladikját*. „*Déry jobb, mert legalább ordenáré, Illyés pusmog, illeti magát, mindketten az öregségről és a halálról prelegálnak (...)*” – írta. Műhelygondjairól és az írói műhelyében születő eredményeiről is rendre beszámolt. 1970. április 26-ai bejegyzéséből megtudjuk, hogy megjelent az *Ítélet Canodusban* című regénye. Ezzel szinte egy időben olvashatjuk nála: „*Most már, ha van rá mód, nem halogatom, megírom a 'Föld, föld'-et.*” E folyamat végpontjáról is értesülünk 1972 májusában: elkészült az említett önéletrajzi kötetével. „*(...) kényelmetlenül érzem magam: munkanélküli vagyok (...)*” – jegyezte le ennek kapcsán. Ez a munka némi leegyszerűsítéssel az *Egy polgár vallomásai* harmadik részének is nevezhető. De más is a kezébe akadt: „*Olvasmány: Horthy Miklós: Emlékiratai. Új kiadás. Gyalázatos magyarsággal, első személyben diktált magyarázkodás*” – írta le a kötet újbóli megjelenésének évében, 1974-ben. Hozzátéve: „*És Horthy, mindent összevetve, teljesen műveletlen ember volt.*”

Az emigráció dermesztő magányában általános érvénnyel fogalmazott a művészi munka értelméről: „*Hiszek abban, hogy nincs miben hinnem, és abban is hiszek, hogy az Ürességben,*

ami az Univerzum, az utolsó pillanatig érdemes alkotni.” Ezzel szoros összefüggésben más helyütt úgy vélekedett, hogy az élet értelme annak tudata, hogy megvan a képességünk a ránk szabott munkához. Nem cáfolt rá magára: ezt gyakorolta naponta.

Márai nem tévedhetetlen. Ennek bizonygatását azért sem érzem feladatomnak, mert negyvenöt év naplófeljegyzései bőven kínálnak alkalmat és vele lehetőséget szerzőnknek hibás megállapításokra, tévedésekre és rossz helyzetelemzésekre. Néhány példa: Bécsből és Újvidékről régebbi könyveinek kiadására kapott ajánlatot 1970-ben, de mert „mindkettő mögött a kommunisták vannak” (így Márai), elutasította a megkereséseket. A Helsinki záróokmány (1975) aláírását helytelenítette, szerinte ezzel a szovjet gyarmatosítás telekkönyvezése történt meg, a Nyugat jogilag is elismerte Moszkva hódításait. Személyes tapasztalatai azonban itt sem megkerülhetők. A záróokmány szerint biztosítani kell a „gondolat és a lelkiismeret szabadságát”, de a vele történtek nem erre utalnak. A *Föld, föld!..* című kötet öt Magyarországra feladott példányból négyet (a címzett ismeretlen jelzettel) visszaküldött neki a posta. Unalomig ismert hatalmi reflex volt ez abban az időben. Más értelemben is nyugtalanító híreket kapott Budapestről. „Visszatérő híradásoknak” nevezte, hogy Magyarországon az anyagi előnyökön és a pénzkeresésen kívül más nem érdekli az embereket, amely alighanem csupán más szavakkal való megfogalmazása a „fridzsiderszocializmus”, a „gulyás kommunizmus” és a „legvidámabb barakk” annak idején idehaza használt politikai metaforáinak. Ugyancsak a szovjet hódítások nyugati legitimációjának értékelte a Jimmy Carter elnök vezette amerikai kormány 1977 év végi bejelentését, amely szerint a koronát visszaadják a magyaroknak. A naplóíró olvasatában ez nem más, mint – ismét – a gyarmatosítás elismerése, noha utólag tudjuk, hogy az eredeti szándék (a fellazítás politikája) ritkán érvényesült akkora hatékonysággal, mint éppen a szóban forgó amerikai gesztus nyomán.

Nagy megnyugvással fogadta, amikor 1971 nyarán fogadott fia, János az Egyesült Államokból elküldte Olaszországba Márainak azt a százöt kilós ládát, amelynek tartalma teljes írói életműve volt. (A súlyt a benne lévő adták, nem annyira a láda.) Közte ötvenegy megjelent kötete, az 1945 óta keletkezett kéziratok, ezek között nevesítve a tűzbiztos acélkazettában őrzött 1945 és 1966 között született naplókéziratok teljessége, és Márai Remington márkájú írógépe. A rákövetkező hónapok a kéziratok szorgos olvasásával telt, és nem csupán ennek kapcsán merült fel benne: hogyan kellene folytatni önéletrajzírását. Az ötvenes években az *Egy polgár vallomásai* harmadik és negyedik részét tervezte megírni, de ezek ebben a formában nem készültek el. Sokat töprengett ezen a feladaton 1975 táján, három címet is talált az egyelőre csak fejben készülő műnek: *Summa vitae*, *Hajónapló* és *Lámpaoltás*. A *Summa vitae* címet fellengősnek találta, ráadásul úgy vélte, hogy az ember öregkorában megérti, hogy az életnek nincs semmilyen summája. Az életművet lezáró memoárkötet témája – vélekedett – nem az lenne, mi történt a huszadik században, hanem az: mi történt benne, az íróban. Hogyan változott meg az Én, amely Márai felfogásában mindig lehetőség, szoros összefüggésben azzal a Goethétől vett idézettel: „*hogyan az embernek saját sorsát kell megélni.*”

Akkor is Goethét hívta segítségül, amikor a legsúlyosabb, az emigrálásáról szóló döntést kellett meghoznia 1948-ban. „*Minden nagy elválásában van egy szemernyi téboly*” – emlékezett vissza a szakításról hozott elhatározására éppen a hetvenes években. (Ez lett a *Föld, föld!..* című kötetének egyik mottója.) Az idézet szépsége szinte megakadályoz bennünket abban, hogy mellé tegyük, ami logikusan következik belőle, vagyis: ezek szerint minden nagy elválásban ott a nagy adag józanság is. Sőt, ez lehet túlsúlyban. Márainál bizonyára ez és így

működött. Az elbukott 1956-os forradalom utáni letargiáját leszámítva – ekkor úgy vélekedett, nem bűn volt eljönni otthonról, hanem hiba – soha nem kérdőjeleződött meg benne a külföldre távozásról hozott korábbi döntésének helyessége. A tárgyalat évtizedben is többször papírra vetette (egy 1973 augusztusit idézek), hogy otthon nem írhatta volna meg mindazt, amit idegenben igen. A kijelentést hitelesíti, hogy emigrációban született regényei közül több – *San Gennaro vére*, *Ítélet Canoudosban*, *Rómában történt valami*, *Erősítő* – így vagy úgy az önkényuralmi rendszerek működéséről szólnak, ezért a magyarországi megjelenésre esélytelenek lettek volna. Más oldalról közelítve: az alkotáshoz szükséges feltételek hiánya miatt idehaza ezek a művek meg sem születhettek volna.

Saját bevallása szerint soha nem érzett honvágyat Magyarország iránt. Eljátszott a gondolattal: hazaköltözött volna-e akkor, ha győz a magyar forradalom. Erre nemleges választ adott. Évtizedek távlatában is úgy fogalmazott erről a témáról, hogy „mindennap megkönynyebbüléssel gondolok arra, hogy nem kell ott élnem.” Ha mindezt egy sértett ember szerepjátékának gondolnánk – volna benne éppenséggel logika –, akkor vegyük figyelembe, hogy amerikai állampolgárként (időközben az lett) hazajöhetett volna, a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években a hazai kultúrpolitika hívta Budapestre. Egészen komolyan felvetődött annak lehetősége, hogy 1978-ban *A kassai polgárok* című darabját a Gyulai Várszínházban bemutassák (erről is írt naplójában), amiből a leghatározottabb szerzői tiltás miatt nem lett semmi. (Az említett színház dilettantizmusa sem lebecsülendő az ügyben, de ez más lapra tartozik.)

Magyarországhoz a legközelebb akkor került, amikor feleségével 1973 májusában néhány napot Bécsben töltöttek, ahol ezt megelőzőleg harmincöt éve, közvetlenül az Anschluss előtt jártak. „*Van valami feszélyező az ittlétben, mint ahol hívatlan vendég az ember. Bécsben én nem vagyok turista – de már nem vagyok otthon sem*” – jegyezte meg egyfelől. Másfelől a város utcáit járva hozzátette: „*Olyan prousti ballagás ez az eltűnt idő nyomában.*” Ennél azonban fontosabb egy, az itteni napokhoz köthető megállapítása: „*A magyar határ itt kőhajításra van, és a magyar emigránsok érzelmes, melodramatikus kirándulásokon gurulnak Bécsből a határszélre, ahol 'látni Magyarországot'. Nincs kedvem, mehetnékem ilyen feltételek mellett 'látni Magyarországot'. Egy Arany-versszakasz számomra inkább Magyarország, mint a határsáv, amit látok.*” Nem meglepő kijelentés ez attól az írótól, aki New York-i lakásában ülve úgy vélekedett, hogy: „*Nincs más haza, csak az anyanyelv.*” Ugyanakkor őt gyötörte leginkább a fájdalom, hogy az „*anyanyelv térfogatán kívül*” kell élnie és írnia.

Márai naplójára alighanem korszakokra osztható, ám a korszakolás feladata egyelőre csak elnagyoltan végezhető el, mert nem áll rendelkezésre a napló teljes szöveganyaga. (A Márai-kutatások ebbe az irányba még nem indultak el.) Ám bizonyos megállapítások már most tehetőek, és ezek egy része éppen az 1970-es évekhez kapcsolódik. A folyamatok megértéséhez most is messzebből kell indulnunk. A Pesti Hírlap publicistájaként is tevékenykedő író 1943-ban beszüntette újságírói munkáját, noha az akkor érvényben lévő cenzurális szabályok még nem feltétlenül kényszerítették volna erre. Erkölcsi indokok annál inkább. A fórum nélkül maradt alkotó ekkor talált rá a naplójírásra, és ezzel párhuzamosan belső emigrációba vonult. Feltehetően – és a feltételes mód használata itt nagyon indokolt – időleges feladatnak gondolhatta kezdetben a naplójírást. Szépprózát írt, éves rendszerességgel jelentek meg regényei, az olyan nagy népszerűséget hozóak, mint a *Szindbád hazamegy* (1940), *Az igaz* (1941), *A gyertyák csonkig égnek* (1942), *Sirály* (1943). A második világháború befe-

jezése és az 1948-as év között összesen tíz könyve jelent meg (!) – nem egészen négy év alatt! –, köztük a *Napló 1943-1944* című is, így nagy biztonsággal kijelenthető, hogy aligha gondolkozott műfajváltáson. A tények nem abba az irányba mutatnak, hogy a naplórásnak kitüntetett jelentőséget tulajdonított volna, noha a koalíciós időszakban évente akár négy-ötszáz oldalt lejegyzett diáriumába. (A sokat és sokfélét író Márai éves „termelésébe” ez is belefért.) Igaz, ezeket már nem tárta a nyilvánosság elé.

Hirtelen minden megváltozott, amikor 1948. augusztus 31-én a Keleti pályaudvaron felszállt a Zürichbe tartó vonatra. Jogilag állampolgárság nélküli utazóvá vált, alkotói értelemben pedig kilépett a semmibe. Tisztában volt vele, hogy az emigránsokat nem várják sehol, és csak megtűrt idegen lehet, és szembe kellett néznie azzal is, hogy magyar szerzőként külföldön milyen végtelenül korlátozottak a publikálási lehetőségei. „(...) amit írok, nem kell külföldön a kutynak sem” – írta le emigrációja második évében, amikor egy-egy svájci és angol kiadója visszaküldte kéziratát. Ez nem vette el kedvét, hanem megacélozta erejét, és konok következetességgel dolgozott. „A szívósság talán a tehetség egy neme – állapította meg ugyanekkor. Bizonyára ezzel magára is utalt. Regényterveket forgatott fejében, mindennap az íróasztalánál ült. Noha nem azzal a könnyedséggel és sebességgel dolgozott, mint idehaza, mégis folyamatosan írt. Ma már tudjuk – és ez is az erőltetett munkatempóját bizonyítja –, hogy a külföldre távozást követően nem sokkal megírta azt az önéletrajzi-történelmi esszéjét, amely nemrégiben a hagyatékból került elő, és amit *Hallgatni akartam* címmel ismertünk meg. Ez idő tájt a magának kitűzött feladatok sokaságának szorításában különös figyelmeztetéssel fordult magához. „Ezt a naplót keményebbre kell fognom, mert mindent elszív, magába ránt – évek óta az egyetlen menekülés, s néha már gyanítom, hogy nem csak a világ elől menekülök ebbe a naplóba, hanem a munka elől is – fogalmazta meg 1949 januárjában. Kitérőnek, kitérésnek tartotta a naplórászt. Másodlagosnak, de lehet, hogy harmadlagosnak, olyan műfajnak, amelynek szépirodalmi státusza erősen kérdéses vagy azzal egyszerűen nem rendelkezik. Évtizedeknek kell eltelnie, hogy lassan rájöjjön, amit kitérésnek gondolt, az maga a mű – lett. Könnyen lehet, hogy élete főműve. Lehet, hogy meg kell barátkoznunk a feltevéssel – az irodalomkutatás már ismerkedik a gondolattal –, hogy az eddig elsődlegesen regényírónak tartott Márait az életmű újraértékelésekor már elsődlegesen inkább naplórásznak kell tartanunk, mint bármi másnak. A hagyatékból előkerült, és az életműbe folyamatosan beépülő naplószövegek tektonikus mozgásokat indítottak el, amelynek eredménye könnyen az lehet, hogy erőteljesen át kell értékelnünk Márai munkásságának egészét. Nem véletlenül, és nagyon is jövőbe látóan fogalmazott Földényi F. László 2009-ben a Jelenkorban megjelent esszéjében, amikor Márai naplórása kapcsán így fogalmazott: „a leginkább testre szabott műfajra talált rá”.

Márai nagy műgonddal kezelte naplófeljegyzéseit. A budapesti olasz nagykövetség futárpostája menekítette ki 1949-ben az itthon hagyott naplókéziratait Olaszországba. (Egy tanulmányt megérne a kézirat Magyarországról Olaszországba való kijuttatásának a története.) Az 1960-as években azt fontolgatta, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát kéri meg e kéziratok megőrzésére. A tűzbiztos acélkazettákban tárolt naplófolyam kezelési módja is arról árulkodik, hogy roppant körültekintően bánt az évtizedeket átfogó iratanyaggal. Hetvenöt évesen minden illúzió nélkül nézett szembe írói pályájával, és bizonyára maradt benne hiányérzet. „Mennyi munka maradt végezetlen! / És a gyönyörök fája megszedetlen...” – idézhetne volna egyetértően egyik legkedvesebb költőjét, Babitsot. Noha a kutató tisztességgel azt dik-

tálja, hogy hagyjuk meg többértelműségében és egyben az értelmezés variabilitásában a mondatot, az 1975 februárjából való rendkívül fontosnak látszó bejegyzés azt valószínűsíti, hogy leginkább saját naplórírásáról, arról vallott nézeteiről és felfogásáról szól a következő idézetben: *„Ha nem bírom összeszedni az energiát a 'mindennapi oldal' megírásához, kevesebbet érek, mindenestül, mint a döghús, ami mellékesen vagyok.”*

A mondat – úgy vélem – leginkább azt jelenti, hogy a naplórírás vált főcélá és feladattá, a mindennapok olyan elvégzendő írói gyakorlatává, amely Márai számára az alkotói létezés központi kérdése lett. A napi egy oldal megírása. Elsődleges lett, ami tegnap és tegnapelőtt másodlagos és harmadlagos volt.

És befejezésül vissza az életpályához, az életúthoz. Az 1970-es években nézett először komolyabban szembe az öregedés kérdésével. Az évtized elején visszatérően arról írt, hogy töretlen munkakedv jellemzi. Az évtized végén pedig fáradtságra, és ebből következően az alkotómunka előtt tornyosuló gondokra panaszkodott. 1975 szilveszterének napján a híres német sebészt, Sauerbruchot idézte, így is ismerkedve a közelgő halál lehetőségével: *„Egy napon megérkezik a vonat, be kell szállni, és el kell utazni. Ez rendben van. Csak nem szeretnék sokáig álldogálni a cúgos peronon.”*

Az a képzeletbeli vagy nagyon is valóságos vonat 1989. február 22-én futott be Márai főpályaudvarára. Nem álldogált sokáig a cúgos peronon.

Kiállítási enteriőr